

ФІНАНСОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

У статті проаналізовано різні погляди щодо поняття “фінансова відповідальність”, виокремлено ознаки фінансової відповідальності, порушено питання про самостійний характер фінансової відповідальності. Зроблено висновок про те, що фінансова відповідальність як правова категорія характеризується низкою специфічних ознак.

Ключові слова: фінансова відповідальність, порушення фінансового законодавства, ознаки фінансової відповідальності.

В статье проанализированы различные взгляды относительно понятия “финансовая ответственность”, выделены признаки финансовой ответственности, поднят вопрос о самостоятельном характере финансовой ответственности. Сделан вывод о том, что финансовая ответственность как правовая категория характеризуется рядом специфических признаков.

Ключевые слова: финансовая ответственность, нарушения финансового законодательства, признаки финансовой ответственности.

Paper deals with different views on the concept of “financial responsibility”, several features of financial responsibility are distinguished as well as the issue of an independent nature of financial responsibility is highlighted. The conclusion is drawn that financial responsibility as a legal category is characterized by several specific signs.

Keywords: financial responsibility, infringements of financial law, features of financial responsibility.

У науці фінансового права однією із проблем наукових пошуків, що допоки не отримала єдності в розумінні та підходах, є проблема визначення особливостей юридичної відповідальності за порушення бюджетного законодавства, зокрема, фінансової відповідальності. Останніми роками кількість порушень бюджетного законодавства зростає, збільшується розмір матеріальної шкоди, що завдається державному та місцевим бюджетам. Тому, звичайно, важливим чинником забезпечення законності і правопорядку у сфері фінансових відносин є встановлення юридичної відповідальності за правопорушення.

Варто зазначити, що проблема правопорушення та юридичної відповідальності за нього небезпідставно посідає одне із чільних місць у правовій науці. Але незважаючи на зростаючу кількість досліджень, й досі не існує єдиної концепції для усвідомлення цих складних та, безперечно, багатомірних явищ, адже інститут юридичної відповідальності прямо пов'язаний з функцією держави з охорони правопорядку, є найбільш наочним показником і втіленням прав і свобод людини в соціальній дійсності. Безперечно, у цей період України – формування правової держави – як ніколи проявляється значуща роль інституту юридичної відповідальності.

Конституція України регулює основні засади функціонування інституту юридичної відповідальності. У нормах Основного Закону нашої держави ми

неодноразово зустрічаємо термін “відповідальність” – у статтях 58, 60, 61, 62, 63, 92, в розділі VIII “Правосуддя” [1].

І хоча в юридичній літературі традиційно склалося уявлення про юридичну відповідальність як про систему покарань та санкцій, у вітчизняній теорії права знаходимо розуміння змісту поняття юридичної відповідальності, яка поділяється на перспективну (позитивну) і ретроспективну (негативну). Позитивна юридична відповідальність передбачає сумлінне виконання суб’єктами правових відносин своїх обов’язків перед громадянським суспільством, державою, колективом людей та окремою особою. Ретроспективна юридична відповідальність характеризується специфічними правовідносинами між державою і правопорушником, зокрема, застосовується державно-правовий примус, який характеризується засудженням протиправного діяння і суб’єкта правопорушення, покладанням на останнього обов’язку понести покарання і несприятливі наслідки особистого, майнового, організаційного характеру за скоєне правопорушення [2, с. 197].

На нашу думку, щоб вести мову про самостійність певного виду відповідальності, необхідно визначити критерії, що лежатимуть в її основі. Ми погоджуємося з думкою Р. Хачатурова, Д. Липинського [3, с. 748], що до таких критеріїв варто віднести: самостійність галузі права; специфіку регулювання суспільних відносин; самостійність і специфіку правопорушення; відмінні риси заходів відповідальності та особливий порядок їх застосування; суб’єкти, які наділені правом застосовувати заходи відповідальності. На думку Дмитренко Е. [4, с. 16–18], загальними ознаками юридичної відповідальності є: 1) настає тільки за умови скоєння правопорушення; 2) суб’єкти – колективні й індивідуальні – наділені деліктоздатністю (здатністю нести юридичну відповідальність за свої протиправні діяння); 3) базується на застосуванні державного примусу (державно владного впливу уповноважених державних органів на поведінку тих, хто скоїв правопорушення); 4) виражається в обов’язку правопорушника нести покарання за його протиправну поведінку; 5) викликає для правопорушника певні негативні наслідки: втрату конкретних особистих благ, організаційних та майнових втрат; 6) встановлюється державою в особі уповноваженого органу відповідно до санкцій норм права, якими визначається і міра відповідальності; 7) є формою негативної реакції держави на правопорушення і суб’єкта, винного в його скоєнні; 8) здійснюється під час правозастосовної діяльності шляхом дотримання визначеного процедурно-процесуального порядку та форм, встановлених законом.

Щоб довести існування фінансової відповідальності, необхідно довести наявність у неї перелічених вище ознак, які за своєю суттю відрізняють її від інших видів відповідальності.

Питання про самостійний характер фінансової відповідальності залишається дискусійним до сьогодні, адже фінансова система як невід’ємна ознака держави не може функціонувати без інституту відповідальності. До того ж поняття фінансової відповідальності є одною із основних фінансово-правових категорій, конструкція якої багато в чому визначає місце і роль правового регулювання фінансових відносин. Останнім часом у зв’язку з розвитком фінансового законодавства науковці стали виділяти фінансову відповідальність. Ідея визнання фінансової відповідальності не є новою для фінансово-правової науки. Так, ще в 1892 році П. Пусторослев у своїй праці “Аналіз поняття про злочин” поряд з кримінальною відповідальністю, цивільною та дисциплінарною визначав і фінансову, у ХІХ столітті М. Сперанський обґрунтував потребу закріпити примусові заходи, зокрема заходи відповідальності, за порушення вимог щодо фінансової діяльності на нормативному рівні. Серед відповідних заходів пропонувалися: забезпечити сплату

податків (застава майна, вилучення документів), застосовувати стягнення недоїмки в податках, реалізацію майна боржника, арешт майна і заробітної плати, ревізію бюджетних рахунків, застосовувати штраф, пеню тощо. Деякі із доктринальних положень були нормативно закріплені. Так, у Положенні про стягнення у безспірних справах казни (1918 р.) було визначено не тільки юридико-фактичні підстави застосування примусових заходів за порушення у сфері фінансової діяльності держави, а й деталізовано потенціал самих заходів – розмір пені (“відсотків з казенних справ”) – по шести на сто в рік, у повній кількості по день сплати всього боргу. Істотно активізувалися наукові пошуки можливих варіантів виокремлення фінансово-правової відповідальності у 60–70-х роках ХХ століття. Так, О. Лейст [5, с. 8] виділяв фінансові санкції як самостійний вид юридичних і фінансово-правову відповідальність як різновид юридичної й наполягав на доцільності чіткого нормативного визначення їх потенціалу, хоча водночас у роботах інших вчених-юристів ототожнювалися фінансові санкції з адміністративно-правовими, з економічними, що в цілому не дозволяло остаточно виокремити фінансову відповідальність.

Ми погоджуємося з думкою про те, що “фінансова відповідальність” є синонімом до понять “фінансово-правова відповідальність”, “фінансова юридична відповідальність”, “відповідальність за порушення фінансового законодавства”, “відповідальність за порушення норм фінансового права”.

Нині вчені не дійшли згоди щодо місця фінансової відповідальності у системі юридичної відповідальності. На нашу думку, однією з причин дискусійності цього питання є відсутність чіткості у визначеності понять і категорій загальної теорії юридичної відповідальності й теорії відповідальності галузевих юридичних наук, а також недостатня розробленість методологічних проблем відповідальності у фінансово-правовому регулюванні. Тому, якщо одні науковці – А. Бризгалін, В. Берник, І. Веремєєнко, Г. Гуревич, Е. Дмитренко, А. Іванський, Л. Касьяненко, М. Карасьова, В. Ковтун, Н. Саттарова – визначають фінансову відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності, яка має свої особливості, то інші – А. Альохін, Є. Белінський, Р. Усенко – заперечують існування фінансової відповідальності, а О. Гейхман, Ф. Меркулов, М. Розгільдяєва, Н. Якимчук, В. Чернадчук відстоюють думку про існування податкової, бюджетної відповідальностей як самостійних видів. Така ситуація цілком логічна, оскільки відсутність самостійного галузевого виду юридичної відповідальності є наслідком формування повноцінних інституціональних видів відповідальності на рівні структурних елементів системи фінансового права. На цю особливість слушно звертає увагу Ю. Крохіна і Т. Гусєва [6, с. 113–119], підкреслюючи, що поняття фінансово-правової відповідальності включає відповідальність за податкові правопорушення, за порушення бюджетного, валютного, банківського законодавства, законодавства про грошовий обіг тощо, тому що на сучасному етапі розвитку фінансового законодавства відсутні перспективи прийняття єдиного кодифікованого акта. На їх думку, законодавчий орган йде шляхом кодифікації бюджетного і податкового законодавства із закріпленням відповідних інститутів відповідальності.

На думку Монаєнка А. [7, с. 153], позитивна фінансово-правова відповідальність – це забезпечений державою фінансово-правовий обов’язок суб’єктів з дотримання приписів норм фінансового права, що реалізовується у фінансово-правомірній поведінці, яка має наслідком схвалення і заохочення та характеризується такими ознаками: володіє формальною визначеністю і чіткістю; заснована на нормах фінансового права; полягає в обов’язку дотримуватися приписів норм фінансового права; забезпечується такими заходами фінансово-правового

примусу, як переконання і заохочення. На його ж думку, негативна фінансово-правова відповідальність – це обов’язок правопорушника зазнати обмеження майнового характеру, що виникає з юридичного факту фінансового правопорушення, реалізується в охоронному правовідношенні фінансової відповідальності. Негативний аспект фінансово-правової відповідальності характеризується такими ознаками: виникає у вигляді нового обов’язку з юридичного факту фінансового правопорушення; володіє формальною визначеністю, чіткістю і деталізованістю; реалізується в охоронному правовідношенні фінансової відповідальності; пов’язаний з державно-владною діяльністю фінансових органів, із фінансово-правовим примусом; має для фінансового правопорушника несприятливі наслідки, передбачені в санкціях норм фінансового права; характеризується процесуальною формою здійснення.

Важливе завдання фінансової відповідальності зумовлено, перш за все, необхідністю посилення та зміцнення фінансової дисципліни, законності і правопорядку в суспільстві у фінансових правовідносинах. Ефективність фінансово-правового регулювання залежить від стану виконання суб’єктами фінансових правовідносин своїх обов’язків, закріплених фінансово-правовими нормами. У суспільстві з високим рівнем правової культури виконання обов’язків забезпечується переважно переконанням учасників суспільних відносин у необхідності дотримуватися суспільно корисної поведінки. Саме цим визначається зміст юридичної відповідальності в позитивному аспекті.

Раніше термін „фінансова відповідальність” вживався в п. 20.2 Закону України „Про податок з доходів фізичних осіб” (цей закон нині втратив чинність). На цей час ст. 111 Податкового кодексу України визначає, що за порушення податкового законодавства настає фінансова відповідальність, а ст. 112 передбачає загальні умови притягнення до неї. Але чинне законодавство України не дає визначення фінансової відповідальності, тому в теорії фінансового права існує численна кількість поглядів щодо цього правового явища.

Д. Гетьманцев [8, с. 15] під фінансовою відповідальністю розуміє правовідносини, які виникають у зв’язку з вчиненням правопорушення у сфері суспільних відносин, що складаються під час мобілізації, розподілу, використання централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів держави на підставі прийняття уповноваженим органом, або у визначених законом випадках, безпосередньо правопорушником, від імені держави рішення (акт індивідуального застосування), між державою та особою (правопорушником), змістом якого є застосування до правопорушника заходів покарання, передбачених фінансово-правовими санкціями. М. Карасьова [9, с. 183–184] визначає фінансову правову відповідальність як застосування до правопорушника фінансово-правових норм заходів державного примусу уповноваженими на те державними органами, що покладають на правопорушника додаткові обтяження майнового характеру. Фінансова правова відповідальність – це правовідносини, що виникають внаслідок порушення встановлених законодавством фінансових обов’язків, що виражається в накладанні на правопорушника фінансових санкцій у результаті негативної оцінки державою його протиправного винного діяння, настання яких забезпечується можливістю спеціального державного примусу [10, с. 36; 11, с. 147; 12, с.101]. Фінансово-правова відповідальність – це державний осуд, що має прояв з точки зору суб’єктивного права як нормативний, формально визначений у фінансовому праві, гарантований і забезпечений фінансово-правовим примусом юридичний обов’язок зазнавати правопорушником заходів державного примусу у вигляді фінансових санкцій (штраф, пеня) за вчинення ним правопорушення у сфері фінансової діяльності

[13, с. 12; 14, с. 131–132]. Інші вчені [15, с. 52] вважають, що фінансово-правова відповідальність становить міру державного примусу, що застосовується до фізичних та юридичних осіб за порушення ними своїх фінансових зобов'язань перед державою. Фінансово-правова відповідальність – це особливий вид юридичної відповідальності, яка, окрім загальних характеристик відповідальності, має специфічні ознаки та якості, наявність яких дає змогу відособити фінансову відповідальність як самостійний вид відповідальності [16, с. 81].

Безперечним є факт, що різноманітні визначення фінансової відповідальності становлять трансформацію різних концепцій та підходів до розуміння сутності юридичної відповідальності, адаптованих з урахуванням специфічних ознак фінансової відповідальності як інституту фінансового права.

На нашу думку, кожна з концепцій розкриває сутність фінансово-правової відповідальності лише в певній частині, адже всі зазначені вище підходи відображають її специфічні риси, зокрема такі як: фінансова відповідальність обумовлена особливостями фінансової діяльності держави і механізмом правового регулювання фінансових відносин; її реалізація здійснюється у межах специфічного охоронного правовідношення між правопорушником та державою; характеризується можливістю застосування заходів фінансово-правового примусу, зовнішньою формою вираження яких є фінансово-правові санкції; виділення у фінансовому законодавстві процедурно-процесуальних норм, регулюючих провадження по справах про фінансові правопорушення.

На нашу думку, фінансова відповідальність як різновид юридичної відповідальності є наслідком та формою реагування держави на порушення приписів фінансово-правових норм, проявляється в примусовому застосуванні компетентним суб'єктом відповідно до законодавства та встановленої процедури передбачених заходів впливу і пов'язана із застосуванням для правопорушника штрафних санкцій у кратних величинах відповідно до розміру завданої матеріальної шкоди.

У юридичній науці загальноновизнаним є підхід, за яким правопорушення є підставою юридичної відповідальності. Так, відповідно до ч. 1 ст. 2 Кримінального кодексу України підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом. Підставою адміністративної відповідальності є адміністративне правопорушення (проступок), поняття якого сформульовано в ч. 1 ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Таким чином, для кожного виду юридичної відповідальності головним системоутворюючим елементом виступає саме поняття відповідного делікту.

Законодавство України містило поняття фінансового правопорушення. Воно було сформульоване в п. 1.5.3 Інструкції про порядок проведення ревізій і перевірок органами державної контрольно-ревізійної служби в Україні, затвердженої наказом Головного контрольно-ревізійного управління України від 03.10.1997 р. № 121 (втратив чинність): “фінансове правопорушення – дія або бездіяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання всіх форм власності, об'єднань громадян, посадових осіб, громадян України та іноземних громадян, наслідком яких стало невиконання фінансово-правових норм”. При використанні такого підходу здійснення фінансового правопорушення констатували у разі порушення фінансово-правових норм. Антисоціальний характер є матеріальною ознакою порушень фінансового законодавства. Діяння, що порушують норми фінансового права, завдають шкоди нормальній фінансовій діяльності держави та місцевого самоврядування.

Ст. 121 Бюджетного кодексу України передбачає, що особи, винні в порушенні бюджетного законодавства, несуть цивільну, дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законами України. Отже, можемо зробити висновок, що цю статтю варто доповнити таким чином: “особи, винні в порушенні бюджетного законодавства, несуть цивільну, дисциплінарну, адміністративну, фінансову або кримінальну відповідальність<...>”.

Як справедливо зазначає О. Музика-Стефанчук [17, с. 259], фінансова відповідальність уже сформувалася об’єктивно. Ми підтримуємо думку Е. Дмитренко, що, виходячи з бурхливого розвитку української державності і поступової впорядкованості публічної сфери, пов’язаної з фінансами, “фінансове право потребує адекватної системи захисту його приписів, причому не лише в санкціях норм інших галузей права, а і у власних санкціях” [18, с. 103–108].

Проаналізувавши публікації, які стосуються цієї теми, можна зробити висновок про наявність таких специфічних ознак фінансової відповідальності: має антисоціальний характер, що виражається в неналежному виконанні публічних фінансових обов’язків; настає за фінансове правопорушення; встановлена нормами фінансового законодавства; виконує функцію фінансового впливу на правопорушника (має майновий характер) із застосуванням до правопорушника заходів покарання, передбачених фінансово-правовими санкціями, і має визначатися в сумі, кратній заподіяній матеріальній шкоді; реалізовується в специфічній фінансово-процесуальній формі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 140–141.
2. *Ильин И.А.* Путь к очевидности / И.А. Ильин – М. : Наука, 1993. – 579 с.
3. *Хачатуров Р.Л.* Общая теория юридической ответственности : монография / Р.Л. Хачатуров, Д.А. Липинский. – СПб. : Издательство Р. Асланова “Юридический центр Пресс”, 2007. – С. 748.
4. *Дмитренко Е.С.* Загальний зміст юридичної відповідальності суб’єктів фінансового права / Е.С. Дмитренко // Адвокат. – 2005. – № 1. – С. 16–18.
5. *Лейст О.Э.* Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы) / О.Э. Лейст – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 240 с.
6. *Лукашев О.А.* Система фінансового права як критерій розмежування видів відповідальності суб’єктів фінансово-правової відповідальності / О.А. Лукашев // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2005. – Вип. 9. – С. 113–119.
7. *Монаєнко А.О.* Вдосконалення норм бюджетного законодавства на сучасному етапі / А.О. Монаєнко // Вісник Чернівецького факультету Нац. університету “ОЮА”. – 2013. – № 1 – С. 151–163.
8. *Гетьманцев Д.О.* Банківська таємниця : Особливості її нормативно-правового регулювання в Україні та в законодавстві зарубіжних країн : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Д.О. Гетьманцев ; КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 20 с.
9. *Карасева М.В.* Финансовое право. Общая часть : учебник / М.В. Карасева. – М. : Юрист, 1999. – 256 с.
10. *Батыров С.* Некоторые проблемы финансово-правовой ответственности / С. Батыров // Сборник тезисов выступлений преподавателей, аспирантов и студентов Московской юридической академии и Академии налоговой полиции. – М. : Московская государственная юридическая академия. – 2007. – С. 28–36.
11. *Кучерявенко Н.П.* Теоретические проблемы правового регулирования налогов и сборов в Украине / Н.П. Кучерявенко. – Х. : Фирма “Консум”, 1997. – 256 с.
12. *Воронова Л.К.* Финансовое право Украины : підручник / Л.К. Воронова. – К., 2006. – 448 с.
13. *Іванський А.Й.* Фінансово-правова відповідальність в сучасній Україні: теоретичне дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / А.Й. Іванський ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2009. – 36 с.
14. *Сікорська І.А.* Правова відповідальність за порушення бюджетного законодавства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / І.А. Сікорська. – Ірпінь, 2004. – 210 с.

15. Финансовое право : учебник/ Под. ред. проф. Е.Ю. Грачевой. – М. : Право и закон, КолоС, 2003. – 284 с.

16. *Пишний А.Г.* Поняття фінансово-правової санкції / А.Г. Пишний // Проблеми фінансового права. – 1996. – Вип. 2. – С.81–82.

17. *Музика О.А.* Про поняття фінансової відповідальності / О.А. Музика // Проблеми пенітенціарної теорії та практики : Щорічний бюлетень Київського Університету Внутрішніх справ. – Вип. 9. – 2004. – С. 259–260.

18. *Дмитренко Е.С.* Проблеми встановлення і реалізації юридичної відповідальності суб'єктів фінансового права / Е.С. Дмитренко // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 12. – С. 103–108.

Отримано 23.02.2015